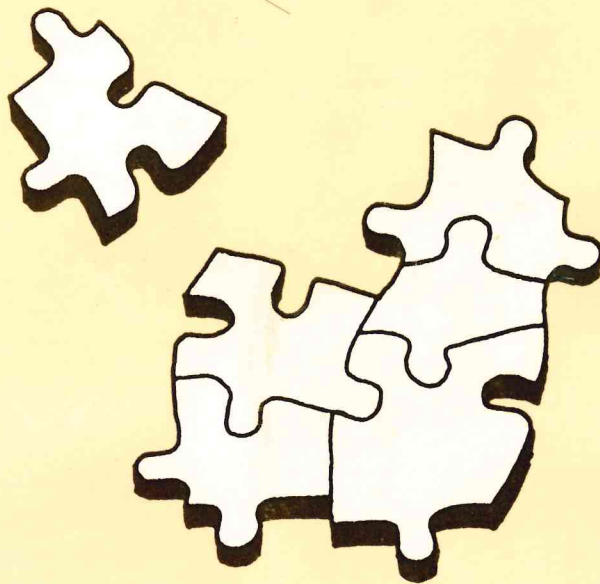

Tyngd och nåd i svensk skönlitteratur

Artiklar av Gustaf Wingren

Red: Greta Hofsten

Religio

37

Skrifter utgivna av Teologiska Institutionen i Lund

Adam i Lillvattnet

Sara Lidmans Norrlandsepos som skapelseberättelse

Det är lämpligt att först presentera några yttre fakta. Sara Lidman, född 1923, lämnade vid unga år Missenträsk i Jörns kommun, där hennes familj då levde kvar under ganska enkla villkor. Hon var ensam om att få avlägga studentexamen och blev författare, starkt intresserad av internationella problem (exempelvis Vietnam och Sydafrika).

På 1970-talet fattar hon beslutet att återvända till Missenträsk och i romanform skildra bygdens liv. Centrum i berättelsen är folks kamp för att få en järnväg framdragen och därmed bli en respekterad del av den stora svenska gemenskapen. I denna kamp har hennes egna förfäder sin plats. Därav formas deras personliga öden, som delvis är tragiska men alltid storslagna, trotsiga.

Sara Lidmans Norrlandsepos består av fem delar, Din tjänare hör 1977, Vredens barn 1979, Nabots sten 1981, Den underbare mannen 1983, Järnkronan 1985. Som helhet omfattar verket cirka 1 400 sidor. Det är fyllt av svårtolkad norrländsk dialekt och läsaren måste få hjälp av ordlistor, bifogade i volymernas slut.

Några månader efter publiceringen av varje romandel skrev Greta Hofsten och jag relativt utförliga artiklar i Sydsvenska Dagbladet om den volym som då hade utkommit. Det är inte fråga om recensioner, vad vi diskuterar är böckernas innehåll, samhällshistoriskt och teologiskt. I regel står Greta för den sociala och politiska aspekten medan jag svarar för teologin. Någon gång är det tvärtom.

En av dessa tidningsartiklar bär rubriken Adam i Lillvattnet (Saras hemsocken kallas i böckerna Lillvattnet). Vår gemensamma artikelserie är grundvalen för den analys av romanverket som jag här genomför.

Till slut, bland yttre fakta, ett ord om de två huvudpersonerna, Didrik och Anna-Stava. Båda är präglade av teologi, Didrik av

Luthers lära om två regementen, Anna-Stava av Johann Arndt, av närheten till naturen och den medvetet valda lågheten. För Didrik, som är Sara Lidmans farfar, går det illa. Anna-Stava, som är hennes farmor, förblir obeseerad, stark mitt i svagheten.

Arbetet är kamp för livet mot döden

Därmed går jag över till ämnet, hela romanverkets karaktär av skapelsepos. Det hårda arbetet förblir i Lillvatnet genom alla växlingar villkoret för överlevandet. Vi befinner oss inte i paradiset, törne och tistel är tvärtom det normala tillståndet, syndafallet har alltså skett. Men det är ändå fråga om skapelse och därtill om ny skapelse. "Grovt folk", som det heter, alltså de brutala, de av livstörsten och vreden präglade människorna kände inte till någon barmhärtighet mot de svaga. Hårdhet blev en nödvändig beståndsdel av vardagen, det verktyg Gud brukade för att skapa liv.

Det hebreiska ordet Adam betyder helt enkelt människa. I skapelseberättelsen måste, om man vill följa Första Mosebok, alla de kapitel inräknas som skildrar mänsklighetens villkor, alltså alla människors villkor. I kapitel 12 utkoras Abraham, därmed börjar Israels historia, ett enda folks historia. Men i de elva första kapitlen, om Adam och Eva, om Kain och Abel, floden och regnbågen, Babels torn och språkförbistring, där får vi lära oss vad det är att vara *människa*.

Och folket i Lillvatnet är människor, överlämnade åt en karg natur, de är "vredens barn". Antingen går de under eller också bärs de framåt av livstörsten, stegrad till ursinne. Denna vrede är nära släkt med kärleken. Urhilden för vredens barn är de ofödda, de som pockar på att få födas och som driver mannen och kvinnan samman. Dessa barn som föds, de ropar efter mat, de skriker ut ur hungern som inte lämnar föräldrarna någon ro.

Arbetet från morgon till kväll, arbetet i anletets svett, är det försvarsvapen som blir nödvändigt för att hålla döden på avstånd. Och den arbetande lever i ständig kontakt med naturen för att avvinna marken, skogen och vattnet ett litet stycke liv, brukbart i kampen mot döden. Av Sara Lidman formuleras denna elementära syn på

människans situation, Adams strid för livet, på ett språk som är fyllt av gammaltestamentliga termer.

Väckelsens språk

Språket kommer från predikanterna. Det norrländska landskap, där dramat utspelas, är väckelsebygd. Där finns inte bara naturen och skapelsen, där finns också evangeliet och Frälsaren. Ordet om Adam hör inte enbart till texten om skapelsen, det ingår också i predikotexterna om helgelsekampen. Den gamle Adam skall korsfästas och dödas, på det att en ny människa må uppstå som lever inför Gud evinnertligen.

På det sociala planet betydde predikanternas insats humanisering. Om det var typiskt för "grovt folk" att håna svaghet, så kom skonsheten och barmhärtigheten att bli kännetecknet på "de väckta". Anna-Stavas roll är att gång på gång vara barmhärtig i situationer där rättvisan egentligen borde ha krävt hårdhet.

Vid matbordet får de starka karlarna större köttbitar än de svaga och odugliga. Detta är överlevandets hårda lag. I hemlighet, under bordet, skickar Anna-Stava sitt eget sovel till den vanlottade som hungerar. Hon tror att ingen ser det. Ansgar, den stränge brodern, ser vad hon gör men låtsas ingenting om. Han är nöjd om han bara själv får vara sträng. "Han stod för lagen och Anna-Stava för nåden".

Bland det finaste i hela detta epos är bilden av Anna-Stava när hon med en bit näver sopar lössen från den döende sockenhorans kropp. Kvinnan är full av öhyra men hennes kropp är ju "den Helige Andes tempel". Detta är samtidigt en försöningshandling. Vid dörren vakar brodern Ansgar, som i vredesmod under det värsta hungeråret hade misshandlat en tiggare. Nu vill han se till att systemet får vara ifred med sitt barmhärtighetsverk, med handlingen som upphäver hans övervinning. Hela scenen är ett nedbedjande av förlåtelse över den gamle Adams värld.

Eftersom de agerande är bärare av den gamle Adams sinnesart, är det inte underligt om hedniska kvarlevor från det forntida Norden, kulturönsiter från tiden före kristendomens ankomst, då och då dyker upp. Dit hör somliga inslag som har med människans relation till naturen att föra. Mannens specifika makt kopplas till hans herra-

välde över hästen. Didrik äger en hingst, detta ger honom maktkänslor och stärkt självmedvetande, en grogrund för hans högmöd.

Hästens roll

Det är inte alla som har en hingst, det är heller inte alla som får behålla sitt djur. Spadar-Abdons älskade häst, märren gammel-Sina, dör från honom mitt på vägen, spänd framför ett alltför tungt lass. Didrik tröstar och förmanar i det försoningsstäl som han håller, sedan den hästlöse Abdon blivit desperat och våldsam: vi fattiga måste hålla ihop, säger Didrik, vi måste få fram järnvägen hit upp, det är lösningen på våra problem. Den gamla märren framstår som en av Salomos hästar i Didriks visionära tal.

Abdon, som lätt blir motsträvig inför predikningar, lyssnar på Didrik men bekänner att väckelsepredikanter i vanliga fall inte kan beakta honom. Det kunde bara märren, gammel-Sina, den nu förlorade. I Abdons kärleksförklaring till henne ingick en gång en jämförelse mellan predikanternas effekt och den gamla märrens effekt, en jämförelse som säger mycket om detta fattiga folks relation till naturen och till djuren. Det heter (Vredens barn, s 196): "a Sina jennai! Ibland tror jag hon ska omvända mig. Då predikanta väsnas blir jag bara hård och ogudaktig. Men då marra ser på mig då tror jag på Skaparn. Och på Frälsarn. Ho vet om jag int nästan tro oppa Den Heliga Anda." Hela Treenigheten framträder direkt ur skapelsen. Ögat, hästens öga, vittnar om Guds närvaro.

Det är detta som gör hästens död så mycket bittrare att bära. Där-till kom insikten att märren hade stupat på grund av en medveten lögn från handelsbodens sida. Man hade lagt bly i en säck istället för mjöl. Nöden nere i folket var i grunden en frukt av rika människors makrutövning mot fattiga människor. Tragiken i Didriks öde ligger där, att hans vision av den framtida järnvägen blir förverkligad utan att de fattigas villkor förändras. Järnvägen kommer men den ger bara ett nytt verktyg åt de rika. Förtrycket är permanent.

Guds närvaro i hästens öga, som kan få Spadar-Abdon att tro, är ett av många exempel på det "sann-vert" som Sara Lidman talar om, allt levandes "sann-vert". Dit hör också de meddelanden som träd, vatten, björn, ekorre och kråka utväxlar med varandra. Enkla män-

niskor, som saknar de bildades byråkratspråk, uppfattar bättre än andra dylika meddelanden, som genomkorsar rymden men som människans människor inte märker. Till detta "sann-vert" hör även den norr-ländska dialekt som fyller berättelsens fem volymer.

Det är märkligt att Sara Lidman har fått med sig sina läsare i det besvär som hon påligger dem, mödan att försöka förstå norrländska. Dialekten är ett nödvändigt element i berättelsen karaktär av skapelsepos. Dialekten är ett språk som fyller vardagen och arbetet, dess funktion är främst att befärga liv, skapelseliv. Språkets syfte är inte att meddela tankar utan huvudsyftet är att förstärka samvaron, "inte olikt husdjurens sätt att stängas eller slickas" (Järnkronan, s 92).

Två riken enligt Luther

Didrik befinner sig ett stycke ovanför denna primitiva nivå. Han är sockrens ordförande och brukar gärna utrikiska ord som han lär sig med hjälp av en ordbok. Den viktigaste boken i hans begränsade bibliotek är emellertid Doktor Martin Luthers föreläsningar över Galatertrevet, där läran om de två rikena utvecklas. I det världsliga riket skall det enligt Guds vilja råda rangordning, hierarki och ojämlikhet. Där sitter Didrik som kommunens högste, visserligen förpliktad att i allt sörga för sockenbornas bästa men just därför utrustad med makt.

Även om predikan söndagligen inskräper att det i det himmelska riket, inför Gud, råder total jämlikhet, att vi alla är syndare, hänvisade till nåden allena, är det ofrånkomligt att den gamle Adams härsklystnad i praktiken behåller ett stort spelrum i lutheraners skötsel av jordiska ting. Hedendomen, stoltheten över den egna styckan, symboliserad av hästen, fick leva ostörd i hjärtat trots alla ödmjuka ord i bön och i gudstjänst. Didrik visste att han skulle älska nästan men det var fråga om en kärlek nedåt. Det tillkom inte en vanlig sockenbo att vara barmhärtig mot Didrik.

På denna punkt ligger huvudproblemet i Sara Lidmans Norrlands-epos. Didrik är Adam i ordets alla betydelse, den verksamme Adam, råddande över det som har blivit honom underlagt, den fallne Adam, jagande efter en konungslig glans som inte kommer att bli honom given, den gamle Adam, dömd till att kuvas och korsfästas, tuktdad av Guds vredesdom.

Bibeln och kyrkoåret

Det märkliga är att det vardagsdrama som Sara Lidman beskriver, belamrat med trivialiteter som ofta är futtiga och någon gång löjeväckande, kan skildras på ett rent bibliskt språk. Människan i de jordiska bestyren är den människa som är sökt, vårdad och till slut omhändertagen av Guds kärlek och som, paradoxalt nog, är detta *just* i trivialiteterna. Nya testamentets handlinger, återgivna i kyrkoårets klassiska evangelietexter, kopplas självklart till göromålen i ladugård och på åkrar.

Texterna ingår i den gamla serien evangelieperikoper, de lästes från altaret med stor högtidlighet, exakt samma ord år från år. Sådant förenar sig med årstidernas växlingar och stannar i minnet. De flesta bevingade bibelord, ännu idag fasta beståndsdelar av vårt vardagsspråk, härstammar från dessa bibeltexter. De barr, som nu växer upp, kommer att bli den första generation på mer än tusen år som inte vet vad sådana bibelord handlar om. Samtidigt blir de den första generation som är född in i välfärdssamhället och in i den därmed sammanhängande nya arbetslösheten, arbetslöshet just för ungdom.

Kopplingen mellan liv och arbete, kamp mot döden och arbete, denna koppling som för människorna i Lillvatnet var självklar, brister för oss i vår tid sönder. Arbetet, det högteknologiskt styrda industriarbetet, leder tvärtom till miljöförstöring, alltså till död för Guds skapelse och, mitt i förstöringen, till ännu mera "välfärd", ännu mera vinster i form av pengar. Vad vi borde kunna förstå, det är den positiva innebörden i avståndet, den djupa meningen i offret av en hägrande vinst. Men vi kan inte. Vi är fastlåsta vid kravet på att få ta för oss ännu mer.

Här talar Sara Lidman Norrlandsepos rakt in i vårt eget hjärta. Nu är jag framme vid romanverkets djupaste punkt och jag vill gärna bli lite mer utförlig än jag hittills har varit.

Bland de "yttre fakta", som jag inledningsvis talade om, ingick också den artikelserie i Sydsvenska Dagbladet, där Greta Hofsten och jag analyserar de fem romanernas innehåll. I regel står Greta för samhällsanalysen medan jag där svarar för teologin. Men, tillfogade jag, dock utan att nämna något exempel – ibland är det tvärtom: det är hon som är teologen. Och här, då vi rör vid romanverkets djupas-

te punkt, är det Gretas tolkning som jag återger. De fem böckerna av Sara Lidman rymmer visserligen en skapelseberättelse. Men centrum är människoblivandet, skapelsens största mysterium. Frälsaren har gått ner i helvetet, ner i vår ångest.

Människoblivandet

Romanen nummer fyra från år 1983 bär en oväntad titel, Den underbare mannen. Vem är denne underbare man? Man tänker närmast på Didrik. Han är ju underbar i sina visioner, i sin välfärdighet. I Sara Lidmans romaner flyter emellertid en del ord omkring som i själva verket är gåtor, ord som rymmer en medveten otydlighet.

Första gången vi möter uttrycket "den underbare mannen" är i Din tjänare hör 1977, verkets första del. Där berättas om Spadar-Abdons misslyckade resa till Stockholm. Den underbare mannen är en väloljad stockholmare med klangfull röst. Han lurar Abdon och lockar ifrån honom hans pengar (det är samme Abdon som förlorar sin mår i Vredens barn, del nummer två).

Så illa är det ju inte med Didrik. Han är på något sätt barnslig och ren mitt i sitt högmood. Men det finns en likhet mellan bondfångaren i Stockholm och Didrik, socknens mäktige man i Lillvatnet. Det är stortaligheten, klangen i rösten, den rikliga tillgången på fina ord. Didrik är förvissat, också han, en underbar man. Men den som i del fyra 1983 är den i strikt och egentlig mening underbare mannen är en tredje figur, Hård, också kallad Hårdingen. Han hör till det skede då Anna-Stava och Didrik ännu är fåstfolk.

Hård har ett stadgat rykte om sig att vara just hård, oböjlig, trotsande de lagar som andra hukar sig under. I hans ungdom fanns ännu det några år senare avskaffade spöstraffet kvar. Hård var den ende i bygden som offentligt hade blivit piskad med spön. Det berättades att han, medan straffet verkställdes, hade hånat dem som slog honom: Ni orkar ju inte slå så att det känns! Nu var han gammal, smutsig, fattig, ett sockenhjon som levde på andras nåd.

Bondsönerna i socknen, bland dem den vitale och självsäkre Didrik, hade en gång mött Hård på vägen och fått infallet att dra skjortan av honom för att känna på valkarna efter spöslimningen. Förlägna och förstumnade blir de vittne till att Hård, den oböjlige,

plötsligt börjar gråta. De hade föreställt sig honom såsom stenhård och okänslig rakt igenom. Men vad de får se framför sig är en människa som vet vad sorg är, "en smärtornas man".

I Lillvattnet fanns en myr, ett träskområde, besvärligt att uddika. Hästättarfarken. Där hade många hästar gått ner sig under betet på sommaren. Didriks hingst hade underligt nog klarat sig, aldrig ett olycksutlöst. Däremot var Hårdingen en dag försvunnen, spårlost. Ingen visste vart han hade tagit vägen, ingen utom Anna-Stava. I en syn hade hon sett vad som hände. Men att berätta sanningen för Didrik var en omöjlighet, hans självkänsla skulle då skadas i roten. Anna-Stava låter Didrik leva i en skenvärld. Hans stolhet får, utan någon som helst grund, växa och breda ut sig.

”Den lidande tjänaren”

Vad som hände var att Didriks hingst faktiskt hade börjat sjunka ute på myren. Den som skyndade till hästens hjälp var Hård som tog en björkstock till redskap. När stocken brister, kastar sig hästen över Hård för att få fäste för hovarna. Under kampen trampas Hårds ansikte ner i myren, underkäken krossas och Hård drunknar. Mannen som grät på landsvägen, när Didrik slet av honom hans paltor, offerar alltså sitt liv för att Didriks häst skall få leva. Hans tårar då var en profetia om den plats och funktion han skulle få. Hård är den lidande tjänaren, ”så föraktad att vi höll honom för intet”, han är ”lammet som föres bort att slaktas” (Jes 53:3-7). Han är den underbare mannen.

Flera år senare hittas en skalle i Hästättarfarken. Underkäken är borta. Fridolf Karlsson, systerson till Spadar-Abdon, kommer och bär skallen i en säck för att lämna den till Anna-Stava. Säckens förfaller nästan tom men är ”ändå hartnärlig omöjlig att bära”. Denne Fridolf är en Kristoffer, han är en Kristusbärare. Liksom legendens urstarke Kristoffer dignar när han bär barnet Jesus — och med honom världens skuld — över floden, så tyngs Fridolf av den lätta säck han bär. Den innehåller bara en skalle, därtill en trasig och ofullständig skalle, sönderslagen i räddningskampen. Ändå är den tung att bära som vore den fylld av mänsklighetens alla synder.

”En Människoson var Hård”, säger Anna-Stava för sig själv. Men till Didrik säger hon det inte. Han måste skyddas. Det skulle vara en ohygglig förlust av ära, att han, socknens ordförande, fick sin häst räddad av ett sockenhjonn, en av de lägsta. Didrik kan vara vänlig mot Hård, uppfifrån nedåt, men han kan inte ha Hård att tacka för någonting. Det vore att uppläva det världsliga regementets inre ordning. Framför allt kan Didrik icke från det föraktade fatighjonnets mottaga något som är grundvalen för Ordförandens manlighet och ära — och dit hör hingsten, maktens symbol.

När Anna-Stava med sin brist på uppriktighet — eller annorlunda och snyggare uttryckt: med sitt beskyddande av Didrik — låter honom leva utan kunskap om sanningen, då berövar hon honom precis det som han mest av allt behöver. Ryktena om sockenkassans oordnade tillstånd, den kassa som Didrik bär ansvar för, skvallret om Ordförandens oförmåga att sköta pengar löper runt i bygden, men till Didrik själv når sanningen inte fram. Anna-Stava är med sin tysnad delaktig i byggandet av den skenvärld som Didrik får leva i.

En etisk paradox

Hela situationen präglas av en etisk paradox, läran om rättfärdig-görelsen av nåd allena. Allas behov av syndernas förlåtelse för Jesu Kristi skull träder fram med obeslöjad klarhet. Didrik, som verkligen är högmodig, kringstrålas av en tvivelaktig oskuld som är nästan barnsligt ren: andra har inväggat honom i hans livsögn. Anna-Stava, som verkligen är ödmjuk, ett helgon, drar, ju längre tiden lider, objektivt skuld över sig: hon blir medskyldig till den katastrof som obeckligen drabbar Didrik. ”Det finnes ingen rättfärdig, icke en enda” (Rom 3:10).

Katarstrofen kommer. Järnbanan invigs 1894. Romanverket började med den 21-åriga Didriks framtidsvision av just denna järnbana. Visionen föddes år 1878. Hundratals gånger har Didrik i fantasin övat sig i att hålla det tal inför konung Oscar II som borde höra denna högtidsdag till. Nu är kungen i Lillvattnet, banan inviges, tåget sätter sig i rörelse, Didrik har segtrat, 37 år gammal.

Men inne i järnvägsvagnen denna dag sitter han iförd handklovar, på väg till sitt fängelsestraf i Stockholm. Med infernalisk precision

hade Didriks fiende, länsman Holmgren med makt över rättsapparaten, samordnat alla tidtabeller och lyckats arrangera Didriks nestliga avresa från hemorten på detta sätt. Krossad är han, den underbara mannen med sina fina tal.

Sara Lidmans Norrlandsepos skulle inte vara en skapelseberättelse om fiendens dödsugg hade förmått att knäcka livet. Didriks fångelseid är för Anna-Stavas del ett stycke av hennes väntan på en födelse — hon var gravid när han för iväg. När Didrik blir fri får han möta ett nyt barns nya liv. Och han får på nytt möta Anna-Stava, den orubbligt tåliga.

Predikanten Zakri hade en gång, kritisk mot den omogne Didrik, kallat honom "ett föl i andligt avseende". Anna-Stava vet att det är så. Men hon gör ett kärleksord av predikantens kritik. Visst är Didrik en följunge, med kelen nos. Det är en brist, men det är inte en brist som får kärleken att slockna. "Didrik, du min levnads föl", ropar hon i hemlighet på honom, inom sig. Och med kärleken följer livet, skapelsens liv. Vad fienden, mandröparen, än tar sig för, Skaparen segrar och läker skadorna.

(*Nålsögat nr 1/89*)

Mitt i världen

Att man år 1977 vågar sig på att skriva en roman med motiv från 1870-talet, en bok där norrlandsdialekten språkligt får slå igenom och där läsaren får hjälp av en ordlista på slutet, det är redan i sig själv märkligt. Men om man dessutom låter personerna tala i bibliska vändningar och bygga sin livssyn på väckelsepredikanters predikningar, då utsätter man sig för risken att få ligga oläst. Sara Lidman har gjort allt detta i sin senaste roman, *Din tjänare hör* — och skrivit en bestseller. En sådan bok är värd att bli granskad, både från samhällshistorisk och ur teologisk synpunkt. Vi, Greta Hofsten — G H — och Gustaf Wingren — G W —, har valt var sin synvinkel.

Dikning och järnvägsbygge

G H: Lillvatnet, den socken som är platsen för romanen, är en bygd som ännu befinner sig under uppodling. I en riksdagsdebatt om byggandet av järnväg har befolkningen omtalats som "ödemarksborra". Men 1800-talets senare hälft är en tid av snabb utveckling. Medan ännu dikning och nyodling pågår förbedas en ny tid. Din tjänare hör är, med alla sina märkliga gestalter och enskilda öden, samtidigt en politisk roman, en bok om ett samhälle i materiell utveckling, under motsättningar. Det är en ung man, Didrik, 21 år 1878, som i sin vision om järnvägsbygget bär den nya tiden inom sig. Så kommer romanen också att teckna en generationsmotsättning.

I två konfrontationer kommer den till uttryck: Didrik — Moses, socknens förtroendeman och stämnoordförande, och Didrik — pappa Mårten, den finkänslige och förnöjsamme åbon i Månliden.